

Jerzy Z. Pająk
Kielce

DZIAŁALNOŚĆ CENTRALNEGO KOMITETU NARODOWEGO W ŚRODOWISKU WIEJSKIM (1915–1917)

Czas I wojny światowej stanowi istotną cezurę w rozwoju świadomości narodowej społeczeństwa polskiego w zaborze rosyjskim. W stosunku do chłopów i wsi Królestwa Polskiego historycy mówią wręcz o przełomie w tej kwestii. Sprawa ta doczekała się już wielu opracowań. Wśród nowszej historiografii problemowi temu najwięcej miejsca poświęcili w swych opracowaniach Jan Molenda¹, Marek Przeniosło², Jaro-

¹ J. Molenda, *Polskie Stronnictwo Ludowe w Królestwie Polskim 1915–1918*, Warszawa 1964; tegoż, *Chłopi. Naród. Niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999; tegoż, *Antyokupacyjne wystąpienia chłopów w Królestwie Polskim w związku z układem brzeskim z 9 lutego 1918 i rola w nich Polskiego Stronnictwa Ludowego*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1963, nr 5, s. 122–157; tegoż, *Rola ruchu ludowego w odbudowie niepodległości Polski*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1968, nr 10; tegoż, *Chłopski ruch polityczny od przełomu XIX i XX wieku do listopada 1918*, w: *Historia chłopów polskich*, t. 2, *Okres zaborów*, pod red. S. Inglota, Warszawa 1972, s. 463–567; tegoż: *Uwagi w sprawie kształtowania się świadomości narodowej w pierwszym dwudziestoleciu XX wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1978, nr 2, s. 315–328.

² M. Przeniosło, *Chłopi Królestwa Polskiego w latach 1914–1918*, Kielce 2003; tegoż, *Stosunek chłopów Królestwa Polskiego do wojsk i władz rosyjskich, niemieckich i austriackich w latach 1914–1918*, „Dzieje Najnowsze” 1998, R. XXX, z. 4, s. 43–61; tegoż, *Chłopi Królestwa Polskiego a Niepodległość (1914–1918)*, „Czasy Nowożytne” 1998, XV, s. 57–66; tegoż, *Chłopi Królestwa Polskiego wobec Legionów Polskich 1914–1916*, w: *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborców*, pod red. S. Kalemki, N. Kasparka, Olsztyn 1999, s. 167–180; tegoż, *Stosunek chłopów Królestwa Polskiego do wojsk i władz rosyjskich, niemieckich i austriackich w latach 1914–1918*, „Dzieje Najnowsze” 1998, R. XXX, z. 4, s. 43–61; tegoż, *Chłopi Królestwa Polskiego w latach I wojny światowej – przemiany świadomości narodowej*, w: *Spółeczeństwo polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, pod red. R. Kołodziejczyka, Kielce 2001, s. 101–114.

sław Cabaj³, Tadeusz Krawczak⁴. Ten bogaty dorobek historiograficzny uzupełniany jest przez liczne wydania wspomnień i pamiętników okresu I wojny światowej. Niemniej jednak ciągle istnieją obszary mniej rozpoznane. Do takich należy aktywność porozumień lewicy niepodległościowej w środowisku wiejskim Kongresówki. Wynika to głównie z faktu, iż w dotychczasowym czasopiśmiennictwie historycznym problematyka porozumień i wspólnych organizacji tej formacji politycznej traktowana była w sposób marginalny⁵. Prowadzone przez autora artykułu badania w tym zakresie stanowią próbę wypełnienia luki w tym zakresie⁶.

Lewicę niepodległościową na terenie Królestwa Polskiego w latach 1914–1918 tworzyły zarówno stronnictwa polityczne, takie jak: PPS-Frakcja Rewolucyjna, Narodowy Związek Robotniczy, Polskie Stronnictwo Ludowe, Związek Patriotów, Związek Inteligencji Niepodległościowej, Partia Niezawisłości Narodowej, Zjednoczenie Stronnictw Demokratycznych oraz współpracujące z nimi organizacje, jak np. Polska Organizacja Wojskowa, Liga Kobiet Pogotowia Wojennego, stowarzyszenia oświatowe, zawodowe i kulturalne. W jej pracach uczestniczyło także liczne grono działaczy bezpartyjnych. Przed wojną organizacje te w większości uczestniczyły w działającej od 1912 roku Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych.

Różnorodność środowisk politycznych lewicy niepodległościowej zmuszała polityków tej formacji do tworzenia porozumień międzypartyjnych. Owe reprezentacje polityczne powstawały zarówno na szczeblu centralnym, jak i regionalnym czy lokalnym. W toku I wojny światowej działacze lewicy niepodległościowej powołali więc na terenach okupowanych przez państwa centralne kolejno: Komisariaty Rządu Narodowego, Polską Organizację Narodową oraz Zjednoczenie Stronnictw Niepodle-

³ J. Cabaj, *Postawy ludności Chełmszczyzny i Podlasia wobec kwestii przynależności państwowej swych ziem (1912, 1918–1919)*, „Kwartalnik Historyczny” 1992, R. XCIX, nr 4, s. 63–91.

⁴ T. Krawczak, *Kształtowanie świadomości narodowej wśród ludności wiejskiej Podlasia w latach 1865–1918*, Biała Podlaska 1982.

⁵ Stosunkowo najwięcej miejsca tym kwestiom poświęcili: J. Molenda, *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918*, Warszawa 1980 oraz wspólnie z J. Holzerem, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1967; W. Suleja, *Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej (do aktu 5 listopada 1916)*, Wrocław 1992; tegoż, *Próba budowy zrębów polskiej państwowości w okresie istnienia Tymczasowej Rady Stanu*, Wrocław 1981; T. Monasterska, *Narodowy Związek Robotniczy 1905–1920*, Warszawa 1973; T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984; T. Pelczarski, *Komisariaty Wojskowe Rządu Narodowego w Królestwie Polskim (6 VIII – 5 IX 1914). Geneza i działalność*, Warszawa 1939; H. Jabłoński, *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918*, Warszawa 1958; W. Jędrzejewicz, J. Cisek, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 1, 1867–1918, Wrocław 1994; S. Migdał, *Piłsudczyzna w latach pierwszej wojny światowej*, Katowice 1961.

⁶ J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny Komitet Narodowy 1915–1917*, Kielce 2003; tegoż, *Z dziejów Polskiej Organizacji Narodowej (wrzesień – grudzień 1914)*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1996, t. 14, s. 97–117; tegoż, *Centralny Komitet Narodowy w latach 1915–1917*, „Dzieje Najnowsze” 1997, t. 39, z. 3, s. 155–164; tegoż, *Lewica niepodległościowa w Królestwie Polskim (sierpień 1914–sierpień 1915)*, „Czasy Nowożytnie” 1998, t. 5, s. 39–56; tegoż, *Narodowa Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej (1915–1917)*, w: *Spółczesność polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920*, pod red. R. Kołodziejczyka, Kielce 2001, s. 283–301.

głościowych zaboru rosyjskiego, na terenach zaś zajmowanych nadal przez Rosjan Zjednoczenie Organizacji Niepodległościowych, Konfederację Narodowa Polska, Unię Stronnictw Niepodległościowych. Po zajęciu przez państwa centralne całości Królestwa organizacje te utworzyły w sierpniu 1915 wspólny Komitet Naczelny ZSN, przekształcony następnie w grudniu tego roku w Centralny Komitet Narodowy. Jego działalność trwała aż do lata 1917 roku, kiedy to po kryzysie przysięgowym i ostatecznym rozstaniu się z orientacją na państwa centralne lewica niepodległościowa przystąpiła do walki o pełną niepodległość. Polityczną platformę porozumiewania się jej środowisk stanowiła w tym czasie Komisja Porozumiewawcza Stronnictw Demokratycznych.

Dzieje Centralnego Komitetu Narodowego stanowią ze względu na najdłuższy okres jego działania (niemal dwa lata), jak również z uwagi na najbardziej rozbudowaną strukturę organizacyjną, najważniejszy fragment historii tych porozumień. CKN przyjął formę organizacji mieszanej, łączącej w sobie z jednej strony cechy reprezentacji stronnictw politycznych, z drugiej zaś mającej własne kierownictwo i struktury w gruncie rzeczy niezależne od tychże partii. Członkowie CKN kompletowani byli początkowo na zasadzie parytetu miejsc uzgodnionego między organizacjami współtworzącymi warszawski komitet. Zarząd zaś, który faktycznie kierował pracami, tworzono na podstawie innych kryteriów, z których najistotniejszymi były osobiste predyspozycje kandydata. Właśnie ta forma organizacyjna nadawała strukturom komitetu ową pożądaną sprawność organizacyjną, a jednocześnie umożliwiała wykorzystanie potencjału ludzkiego ugrupowań w nim uczestniczących. Spośród organizacji prowincjonalnych największymi pod względem stopnia zorganizowania i zasięgu wpływów były dwie: Wydział Narodowy Lubelski i Narodowa Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej. Było to niewątpliwie największe wspólne przedsięwzięcie organizacyjne lewicy niepodległościowej w latach I wojny światowej⁷.

Wspólnym dla Centralnego Komitetu Narodowego i tworzących go stronnictw wyróżnikiem była niewątpliwie idea niepodległości. Niepodległa Polska, o jakiej myślano, miała być w dużej mierze nawiązaniem do dawnej, przedrozbiorowej Rzeczypospolitej wielu narodów. Ale miała być także republiką i państwem demokratycznym. CKN, w zamierzeniach jego twórców i przywódców, miał stanowić zaplecze organizacyjne i polityczne dla realizacji jednego z etapów wybijania się Polaków na niepodległość – etapu, w którym we współpracy z państwami centralnymi miano zbudować podstawowe elementy państwowości – rząd i armię⁸. Wobec niemożności realizacji tego programu jego rola była skończona. Momentem zwrotnym w historii

⁷ O sile i pozycji Centralnego Komitetu Narodowego świadczyli skupieni w jego strukturach działacze. W ramach struktur centralnych, okręgowych i lokalnych działało szacunkowo ponad 1600 osób. Szerzej na ten temat J. Z. Pająk, *O rząd i armię...*, s. 241–291.

⁸ Szerzej o programie lewicy niepodległościowej i CKN w tym czasie: J. Z. Pająk, *O rząd i armię...*, s. 118–126; zob. także: tegoż, *Narodowa Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej (1915–1917)...*, s. 299–300; J. Lewandowski, *Koncepcje polityczne Wydziału Narodowego Lubelskiego 1915–1917*, w: *Szkice z dziejów polskiej myśli politycznej*, pod red. J. Jachymka i A. Koprukowniaka, Lublin 1987, s. 53–72.

CKN było wydanie przez państwa centralne aktu 5 listopada 1916 roku. Mimo początkowych nadziei polityków lewicy niepodległościowej na realizację programu minimum, przyniósł on im w rezultacie rozczarowanie. Różnice w ocenie możliwości kontynuowania dotychczasowej polityki były w gruncie rzeczy przyczyną rozłamu w Centralnym Komitecie Narodowym w lutym 1917 roku. Dalsze praktykowanie bowiem aktywizmu politycznego, szczególnie po wybuchu rewolucji rosyjskiej, zdaniem większości polityków tej formacji, straciło bowiem swój sens. Tym bardziej, gdy jednocześnie stało się jasne, że rachuby na znaczące ustępstwa w sprawie polskiej ze strony państw centralnych okazały się złudne.

Dla realizacji programu CKN niezbędne było pozyskanie i zorganizowanie pod swym przywództwem największej społecznej grupy Królestwa Polskiego, jaką stanowili chłopci. W tym celu rozbudowywano własne struktury organizacyjne oraz wspierano rozwój organizacji współtworzących warszawski komitet, a działających w środowisku wiejskim: PSL, POW i Ligę Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego.

Zjednoczenie ruchu ludowego w Królestwie Polskim w grudniu 1915 roku stało się w dużej mierze możliwe dzięki temu, że dwie dotychczas rywalizujące partie: Narodowy Związek Chłopski (związany z narodowcami) i Związek Chłopski (związany z socjalistami) od sierpnia 1914 współpracowały ze sobą w ramach reprezentacji Lewicy niepodległościowej. Od momentu powstania Polskiego Stronnictwa Ludowego kierownictwa CKN, a także PPS i NZR, wspomagały funkcjonowanie tej partii. M.in. oddelegowały do pracy w tym stronnictwie wielu swych niekiedy czołowych działaczy, by wspomnieć tu choćby Norberta Barlickiego, Konstancję Kempieńską, Stanisława Śliwińskiego, Gustawa Daniłowskiego, Aleksandra Bogusławskiego, Pawła Jankowskiego, Juliusza Poniatowskiego, Aleksandra Graffa, Jadwigę Marcinowską, Przemysława Podgórskiego, Wacława Dunina, Stanisława Thugutta. Niektórzy z nich na trwałe związali się następnie z ruchem ludowym.

Proces przechodzenia byłych członków Polskiej Partii Socjalistycznej i innych partii lewicy niepodległościowej do ruchu ludowego miał na terenach wiejskich Królestwa Polskiego charakter stały. Należy stwierdzić, że struktury cekaenowskie znakomicie ów proces ułatwiały i przyspieszały. Można to prześledzić na przykładzie powiatu stopnickiego, gdzie byli członkowie PPS z lat rewolucji 1905-1907 tworzyli najpierw trzon tamtejszej Komisji Organizującej Radę Narodową Powiatu Stopnickiego, a następnie od końca 1916 wraz z byłymi „zaraniarzami” podstawowy aktyw tamtejszego PSL⁹.

⁹ Byli to: Jan Detko (Busko), Jan Choiński (Łopuszno), Franciszek Gondek (Busko), Wacław Kiżycki (Chmielnik), Jan Król (Busko), Leon Lewicki (Szczaworyż), Wincenty Rydzy (Busko), Jan Rzepka (Szaniec), Stanisław Sojda (Chmielnik), Stanisław Woźniak (Piotrkowice), Henryk Zwolski (Busko). Warto tu zauważyć, że przejście przez ludowców członków PPS, ale także działaczy nurtu narodowo-niepodległościowego zaowocowało tym że środowiska te, mimo ponawianych w latach 1917-1918 prób odbudowy swych wpływów na wsi, nie uzyskały znaczących rezultatów. Odwołując się znowu do przykładu powiatu stopnickiego, można stwierdzić, że kiedy w początkach 1917 r. OKR PPS w Kielcach próbował odbudować swoją organizację w tym powiecie, okazało się, że: „w Busku można założyć kół-

W latach 1915–1917 zbudowano od podstaw struktury organizacyjne PSL. Oblicza się, że od grudnia 1915 do lutego 1917 roku powstało 9 okręgów partyjnych: 4 w okupacji austriackiej: lubelski, kielecki, radomski i piotrkowski, oraz 5 w okupacji niemieckiej: łódzki, siedlecki, podlaski, włocławski i płocki. Z końcem 1916 roku rozpoczęto tworzenie na wielką skalę organizacji powiatowych. Do lipca 1917 utworzono je w 37 powiatach na 57 wszystkich w Królestwie¹⁰. Jednocześnie zbudowano podstawę organizacyjną dla tych struktur – koła. Jan Molenda szacuje liczebność Polskiego Stronnictwa Ludowego w początkach 1918 roku na około 18 000 członków. Największymi okręgami partyjnymi były okręgi lubelski i kielecki. Stawiało to stronnictwo wśród czołówki ugrupowań partyjnych Królestwa Polskiego¹¹. Ten szybki rozwój stronnictwa był możliwy także dzięki przejęciu w połowie 1917 roku struktur wiejskich warszawskiego komitetu po jego rozwiązaniu.

Struktury cekaenowskie wspomagały logistycznie przedsięwzięcia ludowców, m.in. organizując i tworząc wydawnictwa i gazety dla odbiorców w środowisku wiejskim. Charakterystyczne pod tym względem są dzieje czasopisma pt. „Polska Ludowa”. Pismo to, najważniejszy, acz nieoficjalny organ PSL, wydawane było od 21 października 1915 do 6 stycznia 1917 roku w Lublinie za pieniądze i dzięki kontaktom organizacyjnym największej struktury prowincjonalnej CKN – Wydziału Narodowego Lubelskiego. Wychodziło z podtytułem „Tygodnik poświęcony wszystkim sprawom narodowego życia”. Jego redakcja mieściła się w Lublinie w lokalach WNL przy ul. Namieśnikowskiej 8, potem od 23 lipca 1916 roku przy ul. Krótkiej 3. Redaktorami naczelnymi byli Paweł Jankowski (21 X 1915 – 1 X 1916) i Aleksander Bogusławski (15 X 1916 – 6 I 1917). Trzon redakcji poza wymienionymi stanowili: Jadwiga Marcinowska, Maria Dąbrowska, Antoni Jaros, Zygmunt Narski, Tadeusz Czapliński. Kontynuację „Polski Ludowej” stanowił wydawany od 1917 roku w Warszawie organ PSL „Wyzwolenie”.

Drugą organizacją stanowiącą oparcie prac Centralnego Komitetu Narodowego wśród chłopów była oczywiście POW. Nieprzypadkowo właśnie od końca 1915 roku organizacja ta intensywnie rozbudowała swoje struktury w środowisku wiejskim. Wynikało to w dużej mierze właśnie z koncepcji programowych warszawskiego komitetu. W lipcu 1916 ogólną liczbę członków POW określano na 5057¹², w październiku 1916 roku zaś na 5700¹³. Wacław Lipiński uważał, iż chłopci stanowili ponad 1/3 wszystkich członków organizacji¹⁴, natomiast według szacunków Alicji

ko nawet dosyć prędko, ale ucierpi na tym ogromnie PSL, które się składa z naszych towarzyszy i oni go prowadzą, a po ich odstąpieniu PSL rozleci się kompletnie. Wobec tego nie wiadomo co począć”. Biblioteka Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach, Papiery Władysława Koterskiego-Spalskiego, t. 14, s. 5–8, Dla tow. Loefflera w Kielcach. Stosunki pepeesowskie w pow. stopnickim.

¹⁰ J. Molenda, *Polskie Stronnictwo Ludowe...*, s. 66.

¹¹ Tamże, s. 164–165.

¹² A. Belcikowska, *Polska Organizacja Wojskowa. Zarys dziejów*, Warszawa 1939, s. 13; *Encyklopedia Wojskowa*, pod red. O. Laskowskiego, t. 6, Warszawa 1937, s. 646.

¹³ APKr, Arch. NKN, t. 105, k. 618, Polska Organizacja Wojskowa w Królestwie.

¹⁴ Podaje on, że skład społeczny POW wyglądał następująco: chłopci – 36%, robotnicy, rzemieślnicy,

Bełcikowskiej wiosną 1917 ich odsetek wśród wszystkich członków miał wynosić 60%¹⁵.

Rozbudowa struktur POW w okresie istnienia Centralnego Komitetu Narodowego spowodowała, iż organizacja ta w praktyce objęła obszar całego Królestwa Polskiego. Ta aktywność organizacyjna była szczególnie widoczna w środowisku wiejskim. Można powiedzieć, że istotny w tym czasie wzrost jej szeregów związany był z pozyskiwaniem nowych członków właśnie w tym środowisku. Na początku 1917 roku, według niepełnych danych, w 16 istniejących okręgach POW większość podstawowych ogniw organizacji, a były nimi komendy lokalne, działało na terenach wiejskich. Na istniejące wtedy 332 komendy lokalne na wieś przypadało 178, co stanowiło 60,84% (tab. 1).

Tabela 1. Komendy lokalne POW działające w środowisku wiejskim w Królestwie Polskim (styczeń 1917 r.)

Nr	Nazwa okręgu POW	Komendy lokalne	Komendy lokalne na wsi
I	Warszawski	45	17
Ia	Włocławski	20	14
II	Płocki	31	20
Ila	Puławski	13	7
III	Kaliski	12	6
IIIa	Kolski	16	11
IV	Łódzki	16	7
V	Piotrkowski	6*	2*
Va	Częstochowski	17	9
Vb	Zagłębiowski	11	—
VI	Kielecki	36	22
VII	Radomski	22*	8*
VIII	Lubelski	42*	26*
IX	Siedlecki	18*	12*
X	Łomżyński	27	17
XI	Suwałski	b. d.	b. d.
Razem:		332	178

* brak danych dla niektórych obwodów.

Źródło: Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Wojskowe Biuro Historyczne (dalej: WBH), t. 3441.419, t. 1; W. Horyd, *Zarys dziejów POW na obszarze byłego Królestwa Polskiego (1914–1918)*, t. 1 (mps); CAW (na prawach rękopisu), *Wstęp do Inwentarza I Grupy. Spis polskich organizacji wojskowych przedwojennych i formacji z wojny światowej 1904–1921*, Rozdz. IX, *Organizacja POW*, oprac. W. Bocheński, J. Godlewska, H. Jabłoński, L. Majewski, K. Morawski, R. Morcinek, E. Oppamn, L. Russyan, W. Wesołowski, L. Widerszał.

inteligencja i drobnomieszczaństwo – 33%, inteligencja miejska i wiejska – 31%. W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski 1905–1918*, Warszawa 1935, s. 163. Podobnie ocenia Tomasz Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa...*, s. 60.

¹⁵ A. Bełcikowska, *Polska Organizacja Wojskowa...*, s. 13.

Ścisła współpraca łącząca terenowe ogniska CKN i POW wyrażająca się w tym, że na każdym szczeblu organizacyjnym w skład struktury CKN wchodził przedstawiciel POW, powodowała, że organizacje terenowe warszawskiego komitetu wspierały w sposób wydatny prace wojskowe prowadzone w środowisku wiejskim. Tak było m.in. przy tworzeniu Pomocniczych Komitetów Wojskowych oraz ogniw „Piechura”. Przy coraz bardziej widocznym od marca 1917 roku kryzysie formuły organizacyjnej i programowej CKN prowadziło to do przejęcia części wpływów warszawskiego komitetu przez POW. Analiza składu poszczególnych PKW dobitnie dowodzi, że tworzyli ją członkowie i działacze dotychczasowych terenowych struktur Centralnego Komitetu Narodowego¹⁶. Przykładowo w rolniczym powiecie miechowskim niemal cały skład tamtejszych PKW pokrywał się z aktywnym Radą Narodowej Powiatu Miechowskiego¹⁷. Również zarządy tworzonego przez POW legalnego Towarzystwa Strzelecko-Sportowego „Piechur” w dużej mierze składały się z działaczy CKN. Jak pisze Marek Przeniosło, „Królestwo Polskie pokryła gęsta sieć placówek towarzystwa, wiele z nich powstało właśnie na wsi. Włościanie nie tylko byli członkami »Piechura«, sprawowali w nim często na szczeblu lokalnym funkcje kierownicze”¹⁸. Na ogół byli to chłopscy działacze związani z pracami warszawskiego komitetu. Istotnym elementem aktywności POW w środowisku wiejskim było prowadzenie działalności kulturalno-oświatowej¹⁹.

Trzecią organizacją współtworzącą Centralny Komitet Narodowy, a działającą również na wsi była Liga Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego²⁰. Organizacja ta należała w tym czasie do najszybciej rozwijających się organizacji. W ciągu pierwszej połowy 1916 roku liczba kół i członkiń bardzo szybko wzrastała. W sierpniu 1916 roku Liga Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego miała dziesięć okręgów: lubelski (14), warszawski (8), radomski (8), kielecki (14), częstochowski (1), olkuski (6), zagłębiowski (7), łódzki (6), piotrkowski (7) i siedlecki (2). Liczba kół z dwudziestu kilku wzrosła do siedemdziesięciu trzech. Największymi okręgami organizacji w tym okresie były: lubelski (14 kół, 1159 członkiń), kielecki (14 kół, 640 członkiń) i war-

¹⁶ Szerzej na temat PKW, ich genezy i składu politycznego zob. J. Z. Pająk, *O rząd i armię...*, s. 205–206.

¹⁷ W powiecie miechowskim działały w początkach 1917 r. cztery PKW: w Słomnikach (Zygmunt Nowicki, Filipina Nowicka, Jan Wilanowski, Władysław Sarnowicz, Stefan Stanisławski, Władysław Maszandro, Roman Brykański, Piotr Brykański), w Proszowicach (Jadwiga Słowikowska, Jan Poradowski, Piotr Tomaszewicz, Józef Majewski, Jan Jasicki), w Koniuszy (Ludwik Lipski, Eleonora Lipska, Franciszek Łach, Jan Zasada, Antoni Solarz, Franciszek Wilk, Walentyna Kępińska, Tomasz Bochenek, Michał Haber, Jan Mosór, Wojciech Mistrzyk) i Luborzycy (Wojciech Doniec, Józef Kułaga, Stanisław Blitek, Tomasz Machnik, Kazimierz Kułaga). CAW, POW, t. 402, s. 421–422, Skład PKW w pow. miechowskim, III 1917 r.

¹⁸ M. Przeniosło, *Chłopi Królestwa Polskiego...*, s. 379.

¹⁹ Tamże, s. 375.

²⁰ Szerzej na temat Ligi: J. Z. Pająk, *Liga Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego wobec sporów w obozie aktywistycznym (sierpień 1915 – sierpień 1916)*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1999, t. 15, s. 79–94.

szawski (8 kół, 570 członkiń). Ogółem Liga Kobiet Polskich PW liczyła w sierpniu 1916 roku 2907 członkiń²¹. A rok później w czerwcu 1917 już 4836 członkiń²².

Leokadia Śliwińska, jedna z czołowych działaczek Ligi, pisała:

Jednym z najtrudniejszych działów pracy LK PW było zakładanie kół ludowych. Władze rosyjskie w ciągu ostatniego okresu swoich rządów zaborczych z całą świadomością zrobiły wszystko, by poróżnić lud ze dworem, a nawet występowały w roli obrońcy chłopów przed uciskiem pana. Toteż na początku wojny ludowi obce było uświadomienie patriotyzmu, z wyjątkiem tylko tych połaci kraju, gdzie panował srogi ucisk religijny unitów. Brak uświadomienia narodowego tak dalece panował po wsiach, iż już po odejściu „Ruska” nie-rzadkie były wypadki, że chłopcy wydawali ukrywających się Legionistów lub członków POW władzom niemieckim lub austriackim. Jasnym jest wobec tego, że zakładanie kół wiejskich LK było zadaniem bardzo trudnym, zwłaszcza że członkinie organizujące te koła były inteligentkami nieobeznanymi ani z psychiką ludu, ani z potrzebami wsi. Jasnym jest również, że najłatwiej ta praca szła na Podlasiu, które było głównym terenem walk religijnych, a także w Lubelszczyźnie i w Kieleckiem, gdzie koncentrowała się działalność Wyzwolenia...²³

Mimo tych trudności w czerwcu 1917 roku na 169 kół Ligi – 87 spośród nich działało w środowisku wiejskim. Z tej liczby 45 stanowiły koła ludowe, 17 inteligenckie, 23 mieszane i 2 ziemiańskie (tab. 2).

Liga Kobiet zorganizowała również instytucje wspomagające pracę w tym środowisku; dla przykładu można tu wymienić Gospodę Ludową w Piotrkowie, gdzie przybywający na miejscowe targi chłopcy otrzymywali porady prawne oraz mogli skorzystać z biblioteki i herbaciarni oraz zakupić wydawnictwa dla wsi wydawane przez ugrupowania lewicy niepodległościowej. Podobny charakter miał Uniwersytet Ludowy w Chełmie czy Herbaciarnia Ludowa w Trampolu²⁴. Istotną częścią działalności Ligi dla wsi była prowadzona akcja oświatowo-kulturalna. W pierwszej połowie 1917 roku Liga zorganizowała kursy dla analfabetów m.in. w Końskich, Będzinie, Lubartowie, Dzierżkowicach, utworzyła czytelnie w Łącznej, Motyczu, Urzędowie, Księżomierzu, Hrubieszowie, Frampolu, Kamińsku, Radomsku i Pińczowie; biblioteki w Radomsku, Szczercowie i Lublinie. Ta ostatnia pełniła funkcję biblioteki centralnej dla szkół ludowych²⁵.

Należy podkreślić, że ta właśnie reprezentacja polityczna poza działalnością poszczególnych środowisk współtworzących Centralny Komitet Narodowy, podjęła próbę zbudowania w skali całego Królestwa wspólnej organizacji politycznej lewicy

²¹ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN) Arch. PPS, t. 305/III/43, pt. 9, k.19, Streszczenie obrad ogólnego zjazdu LKP PW w Piotrkowie z dnia 24, 25, 26 sierpnia 1916 roku.

²² AAN, Liga Kobiet Polskich, t. 32, rkps, k. 87, L. Śliwińska, Z dziejów Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego 1913–1918 (rkps).

²³ Tamże, k. 84–85.

²⁴ Tamże, k. 85.

²⁵ Tamże, k. 86.

Tabela 2. Koła Ligi Kobiet Polskich PW działające w środowisku wiejskim (czerwiec 1917 r.)

Okręg LKP PW	Liczba kół w okręgu	Liczba kół w środowisku wiejskim	Koła ludowe	Koła ziemiańskie	Koła inteligenckie	Koła mieszane
Warszawski	30	12	5	2	2	3
Łódzki	9	3	2	–	–	1
Kaliski	8	2	2	–	–	–
Siedlecki	6	4	4	–	–	–
Łukowski	10	4	3	–	1	–
Lubelski	35	23	13	–	2	8
Radomski	13	5	3	–	1	1
Olkuski	7	5	4	–	1	–
Kielecki	16	10	5	–	3	2
Piotrkowski	9	7	1	–	2	4
Zagłębiowski	15	4	–	–	1	3
Częstochowski	11	8	3	–	4	1
Razem	169	87	45	2	17	23

Źródło: AAN, Liga Kobiet Polskich, t. 32, rkps, k. 87–96, L. Śliwińska, Z dziejów Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego...

niepodległościowej²⁶. Był to jeden ze sposobów, by szerzej oddziaływać na własne środowiska polityczne oraz pozyskiwać dotąd niezaangażowanych. Powtórzmy raz jeszcze, podstawowym celem strategicznym, do którego dążono, była pełna niepodległość państwowa, natomiast zadaniem na chwilę bieżącą pozostawało zbudowanie podstaw tej państwowości, a więc rządu i armii. Organizowanie struktur terenowych miało stworzyć masowe zaplecze dla idei niepodległości, a jednocześnie stanowić istotny argument w prowadzonych równolegle rozmowach konsolidacyjnych ze środowiskami skupionymi wokół Międzypartyjnego Koła Politycznego i Departamentu Wojskowego NKN. Tworząc organizacje terenowe, podkreślano konieczność propagowania idei niepodległościowej, a także potrzebę współpracy wszystkich środowisk społecznych i politycznych dla zrealizowania programu warszawskiego komitetu. Jednocześnie było to przedsięwzięcie mające scalić powstałe wcześniej – w okresie działalności Zjednoczenia Stronnictw Niepodległościowych zaboru rosyjskiego, jak i Komitetu Naczelnego ZSN – różnego typu inicjatywy lokalne i regionalne w jednolitą, sprawnie funkcjonującą organizację. Przy analizie działalności zarówno struktur centralnych, jak i terenowych trzeba stale pamiętać, że stałą wytyczną w stosunkach z państwami centralnymi pozostawała koncepcja licytacji sprawy polskiej wzwyż. Osiągnięcie celów częściowych pozwalałoby na wysunięcie następnych żądań²⁷.

²⁶ Szerzej na temat koncepcji, struktur organizacyjnych i zasięgu wpływów CKN zob. J. Z. Pająk, *O rząd i armię...*, s. 241–360.

²⁷ Szerzej na ten temat W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław 1995, s. 147.

Inspirowano więc powstawanie organizacji w środowisku wiejskim. Przewidywano, że właśnie tam, w małych miejscowościach, jako pierwsze stadium organizacyjne działać będzie instytucja męża zaufania, który powinien charakteryzować się następującymi cechami: bezwzględną prawością obywatelską, szacunkiem i zaufaniem otoczenia, ofiarnością obywatelską²⁸. Jego głównym zadaniem było „organizowanie po wsiach, gminach, miastach, w większych zbiorowiskach ludzkich, wśród różnych zawodów, towarzystw, instytucji, zrzeszeń narodowych, kół niepodległościowych, rad powiatowych i lokalnych w myśl deklaracji politycznej i statutu NRN oraz regulaminów CKN”²⁹. Oprócz tego miał wyszukiwać ludzi nadających się na mężów zaufania oraz propagować „żywym i drukowanym słowem wśród najszerszych warstw społeczeństwa polskiego hasła Niepodległego Państwa Polskiego, zabezpieczonego własną siłą zbrojną, oraz niepodzielności Królestwa Polskiego i konieczność reprezentacji ogólnonarodowej w tej chwili”³⁰. Miał także zbierać dobrowolne opodatkowanie na fundusz Naczelnej Rady Narodowej, znajdujący się w dyspozycji CKN. Jego obowiązkiem była „walka bezwzględna ze wszelkimi wrogami ruchu niepodległościowego” oraz czynny udział w pracach wszystkich instytucji, które zapewniały mu oddziaływanie na otoczenie³¹. Następnym ogniwem miało być Narodowe Koło Niepodległościowe, które oprócz funkcji męża zaufania, miało za zadanie „reprezentację i obronę interesów niepodległościowych w tym zawodzie, towarzystwie, instytucji, zrzeszeniu, w łonie którego powstało koło niepodległościowe”³². Koło powoływało do kierowania swoimi pracami komitet narodowy i miało mieć swoich reprezentantów w lokalnej radzie narodowej³³.

W gminach, gdzie działali mężowie zaufania oraz istniały koła niepodległościowe, powoływano Komisję Organizującą Radę Narodową Gminną. Jej głównym celem było „pogłębienie organizacji narodowej gminnej”³⁴. W skład Komisji Organizującej wchodził delegaci kół niepodległościowych i mężowie zaufania z danej gminy. Kierownictwo stanowił zarząd złożony z przewodniczącego, sekretarza i skarbnika. Kiedy „w większości wsi składających się na gminę powstały koła niepodległościowe, w pozostałej zaś reszcie byli przynajmniej wpływowi mężowie zaufania”, następowało „przeistoczenie Komisji Organizującej Radę Narodową Gminną na formalną Radę”³⁵. Jej wewnętrzna organizacja była taka sama jak komisji organizującej³⁶.

Na terenie powiatu miała działać na początku Komisja Organizująca, a następnie powstała na jej bazie Rada Narodowa Powiatowa. Składać się miała ona z delegatów rad gminnych, kół niepodległościowych, mężów zaufania oraz struktur działających

²⁸ AAN, CKN, t. 2, k. 15, Regulamin Mężów Zaufania CKN.

²⁹ Tamże.

³⁰ CKN, *Instrukcje*, [Warszawa] VIII 1916, s. 33.

³¹ AAN, CKN, t. 2, k. 15, Regulamin Mężów Zaufania CKN.

³² Tamże, k. 11, Regulamin Narodowych Kół Niepodległościowych.

³³ Tamże.

³⁴ CKN, *Instrukcje...*, s. 36.

³⁵ Tamże.

³⁶ AAN, Arch. PPS, t. 305/III/43 pt. 1 a, k. 16, Regulamin Rad Narodowych Gminnych.

w środowiskach miejskich³⁷. Dzieliła się ona na sekcje m.in. organizacyjną, finansową, oświatową itp., podporządkowane sekcjom rady okręgowej. W zależności od stopnia zorganizowania struktur cekaenowskich w okręgu, delegaci rad narodowych gminnych i powiatowych oraz mężowie zaufania powoływali Komisję Organizującą lub Okręgową Radę Narodową Ziemi. Przewidywano, że każda rada okręgowa będzie miała sekcje: polityczną, organizacyjną, prasową, skarbową, ekonomiczną, oświatową, prawną³⁸. Ostatecznie powołano jedenaście struktur okręgowych: we Włocławku, Płocku, Pułtusk, Łodzi, Piotrkowie, Częstochowie, Zagłębiu Dąbrowskim, Kielcach, Radomiu, Lublinie i Siedlcach. W dużej części podział ten pokrywał się z dawnym podziałem gubernialnym z roku 1910.

Zgodnie z instrukcjami CKN struktury okręgowe przejawiały silną aktywność, organizując ogniwa lokalne w środowisku wiejskim. Ich wynikiem było powstanie w ponad połowie powiatów ówczesnego Królestwa, bo 44 na 82 struktur cekaenowskich – komitetów narodowych i rad gminnych. W dużej mierze tworzyli je działacze organizacji współtworzących warszawski komitet: PSL, POW i Ligi Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego, ale udało się im przyciągnąć do współpracy szerokie rzesze bezpartyjnych, czasem nawet członków organizacji aktywistycznych konkurujących z CKN (tab. 3).

Spośród okręgów CKN na czoło, jeżeli chodzi o prace w środowisku wiejskim, nieprzypadkowo wysuwały się dwa: kielecki i lubelski – w których najpełniej została zrealizowana wytyczna, aby objąć swoim zasięgiem wszystkie gminy i powiaty. Tu także w najszerszym zakresie dotarto do środowiska chłopskiego. W okręgu lubelskim udało się ustalić, iż cekaenowskie struktury gminne działały w 33 miejscowościach³⁹, w kieleckim zaś w 55⁴⁰. Ewenementem w skali całego Królestwa był powiat jędrzejowski, w którego wszystkich 14 gminach działały rady narodowe gminne⁴¹.

Zarówno okręg lubelski, jak i kielecki to zarazem okręgi o najsilniejszych wpływach Polskiego Stronnictwa Ludowego, Polskiej Organizacji Wojskowej i Ligi Kobiet Polskich PW. Rozwój struktur CKN następował przecież głównie dzięki aktywi-

³⁷ Tamże, *Rady Narodowe*, t. 54/1, k. 50, Regulamin Rad Narodowych Powiatowych.

³⁸ CKN. *Instrukcje...*, s. 50–54.

³⁹ Były to Podwydziały Narodowe w Głusku, Goraju, Janowie, Krakowskim Przedmieściu, Krasnymstawie, Kraśniku, Księżomierzu, Kurowie, Łącznej, Łopienniku, Małochwieju, Markuszowie, Milejowie, Nałęczowie, Opolu, Ostrowie, Ostrowie Krupskim, Paulinowie, Piaskach Luterskich, Potoku Wielkim, Puławach, Rejowcu, Siedliszczach, Siennicy, Sobieszczanach, Sobieszynie, Stryjnie, Świerzachu, Tarnogórze, Urzędowie, Wandalinie, Zwierzyńcu, Żółkiewce.

⁴⁰ Były to gminne rady narodowe bądź komitety narodowe w: Desznie, Książu Wielkim, Oksie, Podchojnach, Piaskach, Przysławiu, Rzeszówce, Sedziszowie, Wodzisławiu, Ćmińsku, Samsonowie, Mniowie, Dyminach, Niewachlowie, Mąchocicach, Jurkowicach, Kamionce, Klimontowie, Koniuszy, Kozłowie, Łętkowicach, Nieszkowie, Niedźwiedziu, Proszowicach, Słaboszowie, Sułoszowej, Bolesławiu, Chlinie, Jeziorowicach, Łanach Wielkich, Otoli, Zagorowej, Dzierążni, Ksawerowie, Kazimierzy Wielkiej, Kijach, Koszycach, Kozubowie, Opatkowiczach, Rachwałowicach, Rogowie, Sancygniowie, Starym Korczyniu, Topoli, Wiślicy, Wyszogrodzie, Mariampolu, Obłoniu, Ruszycy, Szańcu, Wójczy, Rokitnie, Irządach, Raszkowie, Zawadce.

⁴¹ J. Z. Pająk, *Narodowa Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej (1915–1917)*, s. 294.

Tabela 3. Struktury gminne Centralnego Komitetu Narodowego

Nr i nazwa okręgu	Powiaty wchodzące w skład okręgu*
I Warszawski	Warszawski, Błoński , Radzyński, Mińsko-Mazowiecki , Grójecki, Skierniewicki, Łowicki, Sochaczewski , Garwoliński , Rawski
II Włocławski	Włocławski , Nieszawski , Kutnowski , Gostyński
III Płocki	Płocki , Sierpecki, Rypiński, Lipnowski
IV Pułtusk	Pułtusk , Płoński, Ciechanowski , Przasnyski, Mławski, Makowski
V Kaliski	Kaliski, Kolski, Koniński, Słupski, Turecki
VI Łódzki	Łódzki , Łaski , Brzeziński, Łęczycki, Sieradzki
VII Piotrkowski	Piotrkowski , Nowo-Radomski
VIII Częstochowski	Częstochowski , Wieluński
IX Zagłębiowski	Będziński
X Kielecki	Kielecki , Jędrzejowski , Miechowski , Pińczowski , Stopnicki , Włoszczowski , Olkuski
XI Radomski	Radomski , Iłżecki , Konecki , Kozienicki , Opatowski , Opoczyński , Sandomierski
XII Lubelski	Lubelski , Bilgorajski , Chelmski , Hrubieszowski , Janowski , Krasnostawski , Lubartowski , Puławski , Tomaszowski , Zamojski
XIII Siedlecki	Siedlecki , Łukowski , Sokołowski , Węgrowski , Radzyński , Bielski , Konstantynowski , Włodawski
XIV Łomżyński	Łomżyński , Kolneński , Mazowiecki , Ostrołęcki , Ostrowski , Szczuczynski
XV Suwalski	Suwalski, Augustowski, Kalwaryjski, Mariampolski, Sejneński, Władysławowski, Wilkowyjski
XVI Białostocki	Białostocki, Sokółski, Bielski
XVII Wileński	miasto Wilno

* Powiaty, w których działały struktury gminne, w tabeli wyróżniono pismem półgrubym.

Źródło: J. Z. Pająk, *O rząd i armię...*, s. 241–360.

stom organizacji współtworzących warszawski komitet. Trudno jednak nie docenić faktu, że właśnie poprzez struktury cekaenowskie udawało się przyciągnąć szeroką rzeszę bezpartyjnych, którzy sympatyzując z koncepcjami programowymi lewicy niepodległościowej, jednak na działalność pod szyldem partyjnym nie zdecydowaliby się.

O warunkach działania w środowisku wiejskim tego okresu tak napisał po latach ówczesny przewodniczący Powiatowej Rady Narodowej w Jędrzejowie – Andrzej Waleron:

Nie można powiedzieć, by chłopci w powiecie jędrzejowskim byli nastawieni carsławnie, ale byli ostrożni; przez 50 lat widzieli niczym nie zachwianą potęgę cara i nie mogli uwierzyć, że jego panowanie już się w Polsce zakończyło. Obawiali się więc angażować w kierunku niepodległościowym, by się nie narazić na zemstę carskich urzędników, gdyby wojska i rządy do Polski powróciły. Dopiero bitwa pod Gorlicami i przegrana wołyńska ofensywa wojsk carskich Brusilowa – przekonała ich, że car już nigdy nie wróci. „A jeżeli

tak to trzeba myśleć o niepodległości, by nie być pod panowaniem „dziadów” (Austriaków). Ale nie wystarczy myśleć, trzeba by stworzyć taką organizację, która ma za zadanie walczyć o niepodległość Polski. Z kim? Z Austriakami i Niemcami! Taką organizację powinna stworzyć młodzież chłopska. Im więcej będzie w tej organizacji synów chłopskich, tym większe znaczenie będą mieć w Polsce chłopci⁴².

Organizacje cekaenowskie miały budzić i ugruntowywać świadomość narodową, przede wszystkim robotników i chłopów, poprzez przekonywanie ich do idei własnego państwa. Cel ten chciano osiągnąć działaniami propagandowymi, ale także poprzez włączanie przedstawicieli tych grup społecznych do aktywnej pracy w organizacjach narodowych, społecznych, kulturalno-oświatowych i samorządowych⁴³. Jak pisała w organie Wydziału Narodowego Lubelskiego Jadwiga Marcinowska:

Dla sfer ludowych Polska w ogóle jest rzeczą nową. Ależ i one są nowe; w rozpoczętym uświadczeniu swoim, w młodych dążeniach w budzącym się poczuciu siły (...). Nie chodzi o to, by współdziałanie ludu ukazywanymi w przyszłości zyskami kupić. Nie kupuje się nikogo dla sprawy, która jest własną. Trzeba go tylko o tej własności przekonać. Lud polski z punktu widzenia cywilizowanego społeczeństwa posiada zaledwie jakiś surogat dóbr i praw; wszystko jest przed nim do osiągnięcia i to wszystko pozyskać może tylko w tej wolnej Polsce, która jako odradzająca się po stu i trzydziestu latach, a zatem w istocie nowa, zbudować się musi podług najżywcotniejszych potrzeb obecnej doby. Udział ludu w walkach o Polskę musi zatem iść w równej linii z udziałem w jej organizowaniu. (...) tworzenie życia polskiego zrujnowanego przez wojnę, zaś jeszcze bardziej przez długą niewolę nastęrcza mnóstwo sposobności do tego, aby warstwy ludowe stawały się od razu tym budowniczym odradzającej się Ojczyzny. Uświadczenie obywatelskie pozyskuje się najlepiej przez pełnienie odpowiedzialnych powinności. Nie należy lwiej części zadań załatwiać za „młodszych braci”, niechaj ci bracia możliwie czynią to sami...⁴⁴

W jakimś więc stopniu powstające struktury CKN miały stanowić szkołę dla działaczy chłopskich i robotniczych, którzy następnie mieli prowadzić akcję uświadcmiącą w swoich środowiskach. Działacze ci zarazem mieli współtworzyć miejscowe elity gospodarcze i samorządowe.

Istotnym elementem owej edukacji patriotyczno-obywatelskiej było działanie na rzecz rozszerzania samorządu, którą traktowano w środowisku CKN jako swoisty priorytet. Zasadnicze regulacje prawne w tym zakresie pochodziły z okresu rządów rosyjskich, a ściśle z lat 1864-1868. Ukaz z 2 marca 1864⁴⁵ uznał na obszarze wiejskim jako najniższą jednostkę administracyjną gminę zbiorową złożoną z kilkunastu gromad (wsi) i obszarów dworskich⁴⁶. Strukturę gromady i gminy oparto na podob-

⁴² Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (dalej: AZHRL), sygn. P.129 II, cz. IV, s. 275, A. Waleron, *Moje wspomnienia*.

⁴³ CKN, *Instrukcje...*, s. 31-32.

⁴⁴ J. Marcinowska, *Demokratyzacja jako przyływ sił*, „Sprawa Polska” 1915 z dn. 31 X, nr 2, s. 3.

⁴⁵ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 62, s. 35.

⁴⁶ Według artykułu 4 wspomnianego aktu składała się ona 1) z wiosek i kolonii zamieszkałych

nych regułach. Tu i tam organem uchwalającym było ogólne zebranie właścicieli, którzy byli członkami gromady czy gminy. Tu i tam zebranie wybierało jednoosobowy organ wykonawczy – sołtysa w gromadzie i wójta w gminie. W praktyce, mimo iż organy gminy były wybierane, decydujący okazywał się wpływ rosyjskiej administracji rządowej. Wynikało to w dużej mierze z faktu, iż zebrania gromadzkie i gminne miały bardzo skromne kompetencje⁴⁷. Wybór wójta, sołtysa czy innych urzędników gminnych wymagał zatwierdzenia naczelnika powiatu. Była więc „to tylko nominacja rządowa w innej przedstawiana formie”⁴⁸. Wielkość zgromadzeń, zwłaszcza gminnych, liczących w praktyce po kilkaset osób oraz związana z tym praktyka obradowania pod gołym niebem powodowała, że nie mogły one funkcjonować sprawnie.

Wójt całkowicie zależny od administracji rządowej wywierał zasadniczy i decydujący wpływ na jej funkcjonowanie. Był on bezpośrednim zwierzchnikiem całej administracji gminnej oraz przełożonym wszystkich jej urzędników. Jego władza obejmowała „wszelkie w gminie przebywające osoby”⁴⁹. Zwoływał i przewodniczył zebraniom gminnym, ustalał porządek ich obrad oraz wykonywał postanowienia. Zarządzał majątkiem gminy, a także gminnymi szkołami, kasami oszczędności, zakładami dobroczynności publicznej. Ściągał składki gminne i nimi zarządzał. Odpowiadał też „za utrzymanie porządku i spokojności w gminie”⁵⁰. Jako organ pomocniczy działał na rzecz administracji policyjnej, skarbowej i wojskowej. W teorii samodzielny, w praktyce był wójt w swych działaniach ściśle podporządkowany poszczególnym działom administracji samorządowej. Stwarzało to sytuację, w której trudno mówić o samorządzie⁵¹.

Po zajęciu Królestwa przez państwa centralne latem 1915 roku sytuacja nie uległa zmianie. Poddano gminy władzy niemieckich naczelników powiatów bądź austriackich komendantów obwodów, którym przysługiwało prawo zatwierdzania wyborów wójtów. W tym okresie w części powiatów jednak pojawił się nowy organ – Rady Gminne. Część z nich powstała latem 1915 roku w trakcie opuszczania Królestwa przez wojska i władze rosyjskie, najczęściej z inicjatywy lokalnych działaczy Komii-

przez chłopów, 2) folwarków oraz dworów właścicieli ziemskich, 3) osad przekształconych z miasteczek, 4) wsi szlachty zagrodowej. Tamże, K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa*, t. 4, Warszawa 1982, s. 80.

⁴⁷ Do kompetencji zebrania gminnego należały 1) wybór wójta, ławników, pisarza i innych urzędników gminy oraz pełnomocników gminnych, 2) kontrola ich czynności i rachunków, 3) uchwały w sprawach gospodarczych i innych dot. gminy, 4) rozporządzanie nieruchomym majątkiem gminnym, 5) wyznaczanie i rozkład składek i ciężarów gminnych, 6) działalność dobroczynna i urządzanie szkół gminnych, 7) rozkład powinności na rzecz administracji rządowej. H. Konic, *Samorząd gminny w Królestwie Polskim w porównaniu z innymi krajami europejskimi*, Warszawa 1906, s. 12.

⁴⁸ A. Rembowski, *O gminie i jej organizacji i stosunku do państwa*, „Niwa” 1872, s. 231.

⁴⁹ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 62, s. 38.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Szerzej na temat funkcjonowania gminy wiejskiej zob. P. Górski, *Samorząd gminny*, t. 1–2, Kraków 1894–1907; H. Konic, *Samorząd gminny w Królestwie Polskim w porównaniu z innymi krajami europejskimi*, Warszawa 1906; B. Koskowski, *Gmina wiejska. Zarys samorządu gminnego w Królestwie Polskim*, Lwów 1905; K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa...*, s. 78–90.

tetów Obywatelskich, tak było np. w powiecie grójeckim⁵². Niemcy i Austriacy po przejęciu zarządu kraju uznali ten fakt, a nawet pod koniec 1915 roku w niektórych powiatach okupacji niemieckiej sami wprowadzili Rady Gminne. Liczyły one zwykle od 8 do 15 radnych wybieranych przez zgromadzenia gminne. W ich skład wchodził zawsze wójt i pisarz gminny oraz przedstawiciele kleru i miejscowego ziemiaństwa. Budziło to liczne opory wśród chłopów. Stąd też Rada Główna Opiekuńcza już 1 lutego 1916 roku wystąpiła do władz niemieckich z postulatem likwidacji rad gminnych w takim kształcie, jako powodujących konflikty pomiędzy chłopami a ziemiaństwem. Jednak władze okupacyjne, którym ta sytuacja odpowiadała, nic w tej kwestii nie zamierzały zmienić.

W dużej części Królestwa Polskiego nie zmieniło się nic. Na przykład w lutym 1916 roku korespondent „Polski Ludowej” z Serokomli w powiecie łukowskim donosił: „Wójta mamy przewrotnego, wiernego służę moskiewskiego, który gotów podlizywać się każdemu rządowi. Gminiacy mają wielką chęć go zrzucić z urzędu, ale obawiają się obecnego rządu okupacyjnego”⁵³. Posiadający z mocy ustawy wielką władzę wójt, ściśle podporządkowany władzom okupacyjnym przy jednoczesnym braku jakiegokolwiek kontroli społecznej, wielokrotnie stawał się zmorą dla współmieszkańców.

Ciemny wójt lub sołtys często nie umiejący czytać nie potrafił zaopiekować się ani gospodarką gminną, ani kasą ani też utrzymać porządku publicznego, nie rozumie ustawy, albo i rozporządzeń władz rządowych i dlatego często przekracza swą władzę, albo jej nie umie użyć. Oto w gminie Brzeziny, stosując się do niedawnego rozporządzenia władz okupacyjnych, wójt gminy zapisał do drużyn roboczych około 680 ludzi, kiedy inne gminy mniej pozbawione ludzi wskutek wojny podały po kilkudziesięciu. Dlaczego się tak stało? Bo oto sporo złodziei okupiło się, a sporo krewnych urzędnika gminnego pominęto, natomiast zapisano dużo gospodarzy nie podlegających wcieleniu do drużyn (...). Z racji tego wypadku jeden z włościan powiedział „Są tacy między nami ciemni, co powiadają, że jak się panów wyrznie, to będzie dobrze na świecie. A oto popatrzcie co by było, gdyby sami ciemni chłopcy zarządzili, sami też potrafiliby mordować i gnębić”⁵⁴.

Tam gdzie działały silne i wpływowe struktury warszawskiego komitetu, tam zwykle starano się o tworzenie rad gminnych, wybieranych przez zgromadzenia gminne. Przykład tu może stanowić znajdująca się w powiecie olkuskim gmina Sułoszowa, gdzie pod koniec 1915 roku – jak pisano:

⁵² M. Przeniosło, *Komitet Obywatelski Powiatu Grójeckiego (1914–1915)*, w: *Słownik wiedzy o Grójeckim*, pod. red. Z. Szeląga, z. 9, Grójec 2001, s. 43–45.

⁵³ *Z Serokomli, ziemi łukowskiej*, „Polska Ludowa” 1916 z dn. 20 II, nr 14–15, s. 10.

⁵⁴ *Wybierajmy dobrych wójtów!*, „Polska Ludowa” 1916 z dn. 23 IV, nr 24, s. 7. Podobny przykład stanowiła gmina Golesze w pow. piotrkowskim gdzie jak pisał jej mieszkaniec Jan Sikora: „Gospodarka gminna z winy i ciemnoty gminiaków prowadzona jest zupełnie źle. Dopóki mieliśmy uczciwego pisarza, to było jako tako, ale kiedy dawny pisarz przeniósł się do sąsiedniej gminy, a do nas przybył nowy i kiedy obaj się z wójtem poznali, tak sobie od razu do serca przypadli, że wkrótce stali się dla gminy ciężarem nie do zniesienia, bo nie tylko, że za byle odezwanie się któregoś z gminiaków naznaczali surowe kary pieniężne, ale w dodatku dokuczali i dokuczają najrozmaitszymi posyłkami i podwodami”. *Z gminy Golesze*, „Polska Ludowa” 1916 z dn. 9 VII, nr 35, s. 6.

Po pierwszym zorientowaniu się w nowych warunkach rozpoczęto pracę nad unarodowieniem gminy. Zmieniono starych urzędników na nowych, wybrano radę gminy i rady wioskowe złożone z najmądrzejszych ludzi, ci bezustannie czuwają nad sprawami gminy. Rada powołała do życia cały szereg szkół, wzięła w swoje ręce handel zbożem i wszelkie dostawy rządowe ma pod swoją bezpośrednią opieką. Obecnie urządza własną stałą służbę porządku publicznego. Rada rozdziela zapomogi i obecnie prowiantuje gminę i okolicę, założywszy wraz z innymi gminami hurtową dostawę najpotrzebniejszych towarów sprowadzanych bezpośrednio z fabryk austriackich. Wszystkie napisy w całej okolicy są w języku polskim i kolorach narodowych. Za przykładem gminy Sułoszowa idą i inne gminy. Jednym słowem, ludzie się nie oglądają, na to, co kto robi, ale sami sobie wszystko urządzają. Władze rządowe popierają tę akcję i choć niejednego by sobie nie życzyły godzą się na fakt dokonany. Podstawą ruchu chłopskiego są organizacje polityczne narodowe, które tu już przed wojną łączyły wszystkich mądrzejszych ludzi⁵⁵.

Proces tworzenia rad gminnych, szczególnie zaawansowany był na terenie okupacji austriackiej, a więc na terenie największych wpływów lewicy niepodległościowej na wsi. Władze austriackie usankcjonowały tworzone metodą faktów dokonanych rady już po samolikwidacji się CKN 17 września 1917. Wtedy tworząc sejmiki powiatowe zdecydowano się na wprowadzenie Rad Gminnych. Instytucje te jednak w odróżnieniu od okupacji niemieckiej oprócz wójta i pisarza składały się z delegatów chłopskich. To z kolei budziło niezadowolenie kleru i ziemiaństwa⁵⁶.

Charakteryzując działalność struktur CKN działających na wsi, trzeba podkreślić, że ich działacze starali się pozyskiwać dla idei własnego państwa dotychczas obojętnych w dużej mierze na te kwestie chłopów. Szeroka propaganda idei niepodległości Polski, prowadzona wówczas prawie wyłącznie przez działaczy CKN, przyczyniła się niewątpliwie do upowszechnienia, szczególnie wśród warstw ludowych, świadomości potrzeby własnego państwa. Nie wszyscy bowiem chłopci byli już wówczas dostatecznie rozbudzeni pod względem polityczno-narodowym. W 1916 roku jeden z miejscowych działaczy z powiatu garwolińskiego zauważał:

Na ogół biorąc, społeczeństwo nasze dziwnie ociężałe budzi się do czynu ... Brak nam silnej organizacji, brak tych społecznych jednostek, które by z poświęceniem się, z niezachwianą wiarą dążyli do lepszego jutra (...). Brak nam jedności myśli, twórczości i czynu. W chwili gdy rozgrywa się straszna walka, kiedy tyle tysięcy braci naszych Polaków poświęca życie dla nas i tęsknym okiem wygląda Ojczyzny wolnej, my wciąż dzielimy się na obozy. Mniejszość tylko wierzy w swoje siły narodowe i dąży do czynów samodzielnych, głośno stwierdzając swoje dążenia do wolnej Polski⁵⁷.

⁵⁵ *Z gminy Sułoszowa w ziemi Kieleckiej*, „Polska Ludowa” 1915 z dn. 21 X, nr 1, s. 8.

⁵⁶ Andrzej Waleron na temat sytuacji w pow. jędrzejowskim pisze: „Ponieważ obszarnicy (kuria wielkiej własności) mieli ich zdaniem za mało głosów w Sejmiku Powiatowym, przeto zaczęli agitować, by chłopci bronili zebrań gminnych, a bojkotowali wybory do rad gminnych (dosyć demokratyczne). Najgłupszy chłopci dali posłuch tym podszeptom i myśleli o bojkotowaniu wyborów. Ale organizacja PSL i Kółka Rolnicze były już w powiecie dość silne, toteż (...) opanowaliśmy sytuację i wybory w gminach odbyły się. Oczywiście do rad gminnych weszli sami chłopci, bo to zresztą była ich kuria”. AZHRL, sygn. P.129 II, cz. IV, s. 284, A. Waleron, *Moje wspomnienia*.

⁵⁷ *Garwolin (okupacja niemiecka)*, „Polska Ludowa” 1916 z dn. 18 VI, nr 32, s. 5.

Stałe propagowanie idei niepodległości Polski, jak i idei ogólnodemokratycznych oraz organizowanie obchodów rocznic narodowych, setek zebrań i wieców w związku z aktem 5 listopada i powołania Tymczasowej Rady Stanu – niezależnie od aktualnego wtedy kontekstu politycznego – przyczyniało się niewątpliwie do wzrostu świadomości narodowej. Jeden z działaczy Wydziału Narodowego Lubelskiego Franciszek Żurek z powiatu krasnostawskiego na Lubelszczyźnie wspominał działalność swego podwydziału narodowego w następujący sposób:

Zorganizowano obchód Konstytucji 3 maja w Krasnymstawie w r. 1916. Brało w nim udział przeszło 6 tysięcy osób. Siennica i Łopiennik dostarczyły orkiestr, Tarnogóra wystawiła dwie sztuczki teatralne. Machochwiej zaś wysłał liczne rzesze dzieci i młodzieży w strojach narodowych. W czasie uroczystości wzniesiono Krzyż Wolności na fundamencie, który Moskale w ostatnim okresie swych rządów przygotowali w środkowej części krasnostawskiego skwerku pod pomnik Mikołaja II. Przy wznoszeniu krzyża wygłosili przemówienia Jan Sadlak, gospodarz z Łopiennika Lackiego, Stanisław Leszczyński z Krasnegostawu i legionista werbunkowiec, chorąży Plutyński. Uroczystość wywarła ogromne wrażenie i nie pozostała bez wpływu na patriotyczne nastroje powiatu⁵⁸.

Udział w obchodach narodowych stanowił niewątpliwie wielkie przeżycie dla ich uczestników. Działacz Gminnej Rady Narodowej z Kazimierzy Wielkiej na Kielecczyźnie Benedykt Kubski zapisał:

... z przeszło tysiąca piersi buchnęła uroczysta pieśń: „Boże coś Polskę!” i całe masy narodu pociągnęły w stronę fabryki ze sztandarem, na którym z jednej strony był obraz Matki Boskiej, a z drugiej – wyryty był Biały Orzeł! ... Rozpoczął się uroczysty pochód ... Z tysięcy młodych i starych chłopów, mieszczan i szlachty wyrывa się ta przepiękna pieśń ludu polskiego i unosiła hen! Hen! ku niebu! ... „Ojczyznę wolną racz nam wrócić Panie!” zdawało się powtarza każdy przedmiot, na który patrzysz...⁵⁹

Starając się ustalić zasięg oddziaływania struktur Centralnego Komitetu Narodowego na środowisko wiejskie ówczesnej Kongresówki, napotykamy na problem polegający na tym, że jego działacze i działaczki jednocześnie działali w ramach innych organizacji współtworzących warszawski komitet – przede wszystkich PSL, POW i Ligi Kobiet Polskich PW. Można więc mówić o wpływach całej formacji politycznej – lewicy niepodległościowej, a nie poszczególnych organizacji ją współtworzących. Lokalne struktury CKN niewątpliwie przyczyniły się w dużym stopniu do stworzenia bazy organizacyjnej i ludzkiej, odziedziczonej następnie w dużym stopniu na terenie wiejskim przez PSL-„Wyzwolenie” i Polską Organizację Wojskową. Kwestia ta wymaga dalszych badań. Największą jednak zasługą struktur lokalnych i regionalnych CKN był fakt, iż ich działalność przyspieszyła procesy kształtowania się świadomości narodowej chłopów oraz emancypacji społecznej tego środowiska.

⁵⁸ F. Żurek, *Powiat krasnostawski w walce o wolność*, cz. 5, „Niepodległość” (1), t. 12, s. 246. Opis uroczystości 3-majowych w Krasnymstawie także w: *Z Krasnegostawu*, „Polska Ludowa” 1916 z dn. 14 V, nr 27, s. 7.

⁵⁹ *Z Kazimierzy Wielkiej (ziemia kielecka)*, „Polska Ludowa” 1916 z dn. 21 V, nr 28, s. 6.